

אזרחות זהות יהדות

אבי שגיא

(המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן,

ומכון שלום הרטמן, ירושלים)

במסגרת הרצאה זאת אני מבקש לשרטט את היחס בין שלושה מושגים, המכוננים את חיינו כאן בישראל: אזרחות, זהות ויהדות. לניתוח מדוקדק של מושגים אלה וזיקתם ההדדית יש השלכות על מכלול חיינו בישראל ועל הבניית המערכת החינוכית.

א. אזרחות

המונח 'אזרחות' מסמן את מעמד האדם ביחס למדינה. במדינה דמוקרטית מעמדם של האזרחים זהה: הם כפופים לחוק במידה שווה מצד אחד והם ריבוני המדינה מצד אחר.

האזרח שותף מייסד לאמנה החברתית המכוננת את המדינה ואת מוסדותיה. לפיכך לא יכול היות הבדל בין אזרחים: האזרחות היא לעולם אזרחות שווה. הביטוי הטעון "מדינת כל אזרחיה", מבטא את תפיסת היסוד של המדינה, בוודאי המדינה הדמוקרטית. המדינה היא מדינתם של כל אזרחיה. לכולם מעמד ריבוני, והמדינה חייבת להפעיל את מערכת החוק ואת מוסדותיה בצורה זהה. אחד השימושים במונחים זה מבטא שלילת רכיב הזהות או היהדות של המדינה. אבל שימוש לא הולם זה אסור שיטשטש את חשיבות: מדינה דמוקרטית היא לעולם מדינת כל אזרחיה.

אם יש הבחנות בין אזרח אחד לזולתו, הבחנות אלה צריכות להיות מבוססות על העקרונות הבסיסיים שלפיהם כל האזרחים שווים. כך למשל, אם כל אזרח חייב בשירות צבאי, הפטור משירות צבאי צריך להיות מנומק והוא ובעל תחולה אוניברסלית. בכל מקום שיש הבחנות

בין האזרחים, צריך להיות צידוק עמוק לכך והצידוק חייב להיות אוניברסלי.

במדינה המיוסדת על מושג האזרחות, חריגה מהמעמד הזהה אינה יכולה להיות מבוססת על פריבילגיה שלטונית. היא צריכה להיות מבוססת על קרונות שניתן להצדיקם ולנמקם, והם בעלי תחולה זהה.

אבל בני אדם אינם רק אזרחים. התפיסה שלפיה אזרחות מנותקת מקיומו הממשי של האדם, מדגישה את העובדה שהאזרחות עיוורת למאפייניו האישיים, הקונקרטיים של האדם. כל אזרח הוא אזרח, וההבדלים הממשיים בין בני אדם אינם רלוונטיים. אבל האדם אינו רק אזרח. הוא יש אנושי קונקרטי, לכל אדם יש זהות. בני-אדם אינם באים מן הים, כמו אליק גיבור של שמיר. בני אדם באים מחברה, מקום, תרבות, שפה, זיכרון, אידיאלים ומכוונות זיכרון צורב. בני אדם כאזרחים אינם מנוקים מזהותם. הם מביאים אל אזרחותם את מלאות זהותם. כדי להבין את היחס בין זהות לאזרחות, אני מבקש להתייחס נושא הזהות

ב. זהות

אחת ההבחנות החשובות בשיח הזהות היא ההבחנה בין זיהוי (identification) לבין הזהות (identity). לא אוכל להיכנס כאן לעובי הקורה של הבחנה זו,¹ ואנסח אותה בתמציתיות.

ב.1 זיהוי

זיהוי היא פעולה שמצע יחיד או גוף לזולתו. בפעולת הזיהוי יש סובייקט מבצע ואובייקט שהוא מושא הזיהוי. קולו של מושא הזיהוי אינו רלוונטי כלל ועיקר. שכן המזהה הוא הפועל היחיד בפעולת הזיהוי. לרוב הזיהוי נעשה על בסיס תכונה מסוימת אחת, שבעיני המזהה היא רלוונטית. יתר על כן, ייתכן והתכונה שבאמצעותה מבוצעת פעולת הזיהוי אינה חשובה למושא הזיהוי, אבל היא חשובה ליעדיו של מבצע הזיהוי. תעודת הזהות שלנו מתפקדת כתעודת זיהוי; היא מכילה פרטים שבעיני המדינה – הגוף המזהה רלוונטיים, אבל הם לא בהכרח

¹ לענין זה ראו בהרחבה ספרי המסע היהודי ישראלי, שאלות של זהות ושל תרבות; Avi Sagi, Reflections on Identity, The Jewish case. ראו גם ספרי, העת הזאת, הגות יהודית במבחן ההווה. הדיון בגוף ההרצאה מבוסס על הדיון הנרחב בספרים אלה.

רלוונטיים בחיי מושא הזיהוי. בהיסטוריה של מדינת ישראל מוכר הוויכוח על רישום המונח "יהודי" בתעודת הזהות. יש שערערו על עצם זיהויים ככאלה (פרשת שליט) ויש שטענו שהוא חשוב להם (פרשת האח דניאל). אבל בסופו של דבר, הגוף המזהה, המדינה היא המכריעה הבלעדית בעניינים אלה.

מדינה רשאית לעסוק בזיהוי. היא עושה זאת בעצם ההבחנה בין אזרח לתושב או בין אזרח לתייר. המדינה חייב לעסוק בזיהוי. היא מזהה את הילדים החייבים בחוק חינוך חובה, היא מזהה את זקנים הזכאים לביטוח לאומי וכו'. אבל חשוב לדעת: לא כל זיהוי הוא לגיטימי במדינה. הלגיטימיות של זיהוי מותנה ביעד האזרחי של הזיהוי. המדינה אינה רשאית ליצור זיהויים בין אזרח טוב לבין אזרח רע, בין אזרח נאמן לאזרח שאינו נאמן, בין אזרח בעל דעות ימניות או אזרח בעל דעות שמאליות. גופי המדינה אינם רשאים לבצע פעולות מעין אלה, ואם הם עושים זאת, הם מפרים את סמכותם. המדינה רשאית וחיבת לזהות מפרי חוק. אבל היא אינה רשאית לזהות את "האזרח האידאלי", המממש את יעדיה ואת תכליותיה. המדינה אינה רשאית לשרטט דמות אזרח אידיאלית מדוומיינת. לפיכך מבחינה אזרחית היא אינה רשאית ליצור זיהוי המבחין בין אדם דתי לבין מי שאינו דתי. אם היא מבצעת זיהוי מעין זה הוא חייב להיות מוצדק על בסיס שפת הזכויות. כך למשל המדינה חייבת להגן על זכותו של האדם דתי לחופש דת ופולחן, בדיוק כפי שהיא חייבת להגן על זכותו של אדם ללא דת לחיות כאוות נפשו.

סיכומו של דבר לזיהוי צריכה להיות תמיד תכלית אזרחית ראויה, והיא חייבת לעמוד בעקרונות המשמעות של האזרחות.

ב. 2 זהות

לא אוכל להיכנס כאן להיסטוריה ולאנליזה המדויקת של הזהות, המחייבת דיון עצמאי, ולפיכך אסתפק בעקרונות כללים. זהות היא סיפורם הממשי הקונקרטי של בני אדם. המונח זהות מציין את מכלול הפרקטיקות, האתוסים, הזיכרונות, התקוות וכו' של בני אדם. היא מבוטאת בתרבות, בסגנון החיים הממשי אותן מעצבים בני אדם, יחידים וקבוצות.

מבחינה פורמלית זהות היא נקודת חיתוך בין הציר הדיאכרוני לציר הסינכרוני. הציר הדיאכרוני משקף את העבר כפי שנוכח בהווה,

היינו המורשת ההיסטורית, הזיכרון, השפה שלתוכה נולדים בני אדם ובתוכה הם יוצרים את עצמם. בני אדם לא פותחים את חייהם בנקודת האפס. בני אדם באים מעברם. הם נולדים לתוך עבר, המבוטא בשפה בפרקטיקות ובאתוסים שלתוכם הם נולדים.

אבל בני אדם אינם רק מה שהם היו אלא הם גם, ובעיקר, מה שהם יכולים להיות. הם יוצרים שהווקטור העתידי היא יסוד של קבע בחייהם. העתידות באה לידי ביטוי בחירות, ביכולת לחרוג ממה שהיינו, בדמיון המשרטט ומציב תכליות, בתקוות, וביכולת האדם לכונן את חייו לאור אידאליות שאותה הוא מציב.

המדינה אינה יכולה להיות שותפה לזהות. היא אינה יכולה להיות גורם בכינון הזהות. היא אינה יכולה להחליף את הסובייקט האנושי. היא לא יכולה לפעול במקומו, והיא לא יכולה להציב לו תכליות. בכל מקום שהמדינה חודרת לתחום הזהות היא מפירה את מחויבותה לאזרחיה. היא פוגעת באוטונומיה שלהם, בכבודם להיות יוצרים המעצבים את זהותם. התערבות המדינה בזהות משמעה הפיכתם של האזרחים לאובייקטים של המדינה. בפעולה זו ממירה המדינה זיהוי בזהות ושוללת את הווייתם הממשית של בני-אדם.

אכן יש מדינות שעשו ועושות זאת, אבל מדינות אלה אינן מדינות דמוקרטיות. כי המדינה הדמוקרטית מתוך הכרתה במחויבותה לאזרחיה, ומתוך הכרה בהיותו של האזרח סובייקט אוטונומי וריבון, אמורה להימנע מלהתערב בחום זה. היא לא אמורה ליצור זהות אידאלית שאותה אמורים אזרחיה לממש כאזרחים. היא גם לא אמורה לייצר זהות משותפת. אם זהות זו נוצרת הרי שהיא פרויקט של החברה האזרחית עצמה, הקודמת אנליטית למדינה, ואינה מותנית בה; להפך החברה החופשית, בני-אדם חופשיים הם ריבוני המדינה, ולפיכך אל לה למדינה להתערב. ריבונות המדינה נעצרת בקו הגבול שבו הזהות מתחילה. חריגה מכך היא לא רק פגיעה בחופש הדעות והמעשה של האמורים להיות מוגנים חריגה אל עברת הזהות, עלולה להוביל לפגיעה בלגיטימיות. מדינה החותרת לעצב את אזרחיה בדמות מסוימת היא מדינה שבה האזרח נעשה לנתין וזה אינו מצבו של האדם במדינה הדמוקרטית.

ניתוח זה מעורר את השאלה: האם המדינה בהכרח צריכה להיות ניטרלית? התשובה לשאלה זו מצויה בשאלה מה טיבה של

הניטרליות: המדינה היא ניטרלית במובן זה שאין לה, ולא אמורות להיות לה, עמדות ביחס לזהותם הרצויה של אזרחיה.

אבל מכך לא נובע כי המדינה אינה אמורה ניטרלית ביחס לזהותם של בני אדם. חובתה של המדינה לאפשר לאזרחיה (ולא רק להם, אלא גם לתושביה) לממש את זהותם. היא חייבת לדאוג לשגשוגם של בני אדם. המרחב המדיני אמור להיות המרחב שבו זהותם של בני-אדם תפחת תממש, במלוא השפע של זהות זו.

התערבותה של המדינה בהקשר זה חייבת לבוא לידי ביטוי בשני היבטים: 1. יצירת תנאים לשגשוגם של הזהויות השונות של אזרחיה. 2. שמירה על הזכויות של בני אדם, יחידים וחברות, לממש את זהותם בצורה המיטבית. לפיכך עליה לפעול באופן כזה שיימנעו קונפליקטים בין האזרחים, כך שכל הזהויות יוכלו להגיע למימוש מיטבי.

הרעיון שלמדינה יש אחריות לשגשוג זהויות, עלול להוביל את המדינה לראות בעצמה אחראית לזהות, אבל מעשה זה הוא חרגיה מגבולות המותר למדינה ולמוסדותיה. יש להבחין בין חובתה של המדינה לאפשר שגשוג זהויות לבין ההגבלה הנובעת מכך: היא אינה אמורה להיות שותפה לשיח הזהות הממשי של בני אדם, היא רק "שומר הלילה" המונע תקלות.

ג. יהדות ומדינה יהודית

תיאור זה מעורר את השאלה: כיצד יש לפרש את המונח 'מדינה יהודית'. הניתוח שהצעתי לזהות בכלל ולזהות היהודית בפרט, מעורר את השאלה: מה אפוא משמעותה של היותה מדינת ישראל מדינה יהודית?

אפתח ואומר כי המונח 'יהודית' באפיונה של המדינה מסמן משמעויות שונות, מהן פסולות ומהן חיוביות. מדינת ישראל היא בראש ובראשונה מדינה. כמדינה היא דמוקרטיה ליברלית, לפיכך המונח "יהודית" לא יכול לבטא העדפה מסוימת של זהות ספציפית. המונח לא יכול לבטא את התפיסה היהודית האורתודוקסית או החילונית או תפיסה אחרת. יתר על כן, היותה של המדינה יהודית לא יכול ליצור מצבי אי שוויון בסיסיים בין האזרח היהודי ללא יהודי. ליהודי לא יכולה להיות עדיפות מוחלטת על פני האזרח הלא יהודי.

משמעויות אלה, של המונח "יהודית" שאותן יש לשלול לא מובילה למסקנה כי מדינת ישראל מאבדת את הלגיטימיות שלה אם היא מכניסה את הרכיב היהודי לאפיונה. לכל עם שמורה הזכות להגדרה עצמית, ובכלל זה גם לעם היהודי. מדינת ישראל מממשת את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית מדינית. מנקודת מבט זו המונח "מדינה יהודית" מציין את העבודה שמדינת ישראל היא המדינה שבה היהודים ממשיים את זכותם להגדרה עצמית כיהודים.

תפקידה וחובתה של מדינת ישראל לאפשר מימוש זה. תפקידה וחובתה של המדינה לאפשר שגשוג הזהות היהודי לא רק במרחב החיים הפרטי, עניין הבא לידי ביטוי בכל מדינה דמוקרטית. תפקידה של המדינה לאפשר מימוש את מגוון הזהויות היהודיות במרחב הפוליטי.

מדינת ישראל היא מדינה יהודית בכך שזהויותיהם היהודיות של בני אדם לא מתממשות רק במרחב הפרטי אלא גם במרחב הציבורי. רחובות העיר הן בעברית, לוח השנה הוא עברי וכו', העברית היא שפת הדיבור, הזיכרון הקיבוצי הוא גם זיכרון יהודי, ומעל לכל מדינת ישראל היא ביתם של כל היהודים החפצים להיות בה.

מדינת ישראל לא יכולה להיות "יהודית" במובנים אחרים: היא אינה רשאית להציב לעצמה תכליות כגון: התניית זהות במחויבות לזהות יהודית כלשהי; היא אינה יכולה מיהודים לאמץ זהות יהודית מסוימת, והיא אינה יכולה לתעדף זהות אחת על פני זולתה. מסקנות אלה נובעות לא רק מהיותה של מדינת ישראל מדינה דמוקרטית וליברלית, אלא גם ובעיקר בהיותה מדינתו של העם היהודי.

מאחר והיא מדינתו של העם היהודי, הרי שהעם היהודי קודם היסטורית ואנליטית למדינה. המדינה לא יכולה להמיר את העם היהודי, אפילו לא לדבר בשמו, כי תמיד היהודי קודם למדינת ישראל היהודית. אם מדינת ישראל מדברת בשם העם היהודי, ואם המדינה נוטלת לה סמכות, כפי שהיא עושה, לקבוע קביעות הרלוונטיות לעם היהודי, או אז תמיד עלינו לשאול: האם היא רשאית לעשות זאת. יתר על כן, תמיד נשאל: האם מעשה זה אינו כינון של עם יהודי חדש ההולך ומאבד את זיקתו הממשית לעם היהודי הקיים. חייבים להישמר שלא תכתבת מגלית עצמאות חדשה שבה משפט הפתיחה יהיה: במדינת ישראל נוצר עם יהודי חדש

מסקנה: מדינת ישראל כמרחב של מפגש זהויות יהודיות

אין למדינה סמכות לחנך לזהות יהודית, בוודאי לא לזהות יהודית ספציפית. יש למדינה את החובה ליצור מרחב של מפגש זהויות יהודיות ממשיות. במדינת ישראל אמורים יהודים לממש את זהויותיהם היהודיות השונות. המדינה לא אמורה לכונן זהות יהודית משותפת. אסור לה לעשות זאת כי היא אינה שחקן במגרש הזהויות. היא השומר שאמור לאפשר שגשוג של כל הזהויות היהודיות.

אם יתעוררו קונפליקטים או אז תפקיד המדינה לאזן בין הזכויות השמורות לכל רקמת הזהויות השותפות לשיח ולחיים המשותפים. סתירות ומתחים אופייניים לחינוך. אל לנו להשטיח אותם כפי שמלכת הלבבות עושה באליס בארץ הפלאות – עריפת הראשים, וקיבוע זהות יהודית אחת; את המשותף והשונה ייצרו בני אדם בקהילותיהם, לא המדינה היא אמורה לאפשר לתהליך להתחולל; המדינה חייבת לפתח את המרחב הפתוח של שיח זהויות יהודי, לא היררכי. העדות לקיומו של מרחב זה הוא בלגיטימציה המובטחת לכל קול. פתרון קונפליקטים לא ייעשה באמצעות הסדרה חיצונית כופה. בחברה ליברלית ובתרבות של מחלוקת, הפתרונות שיימצאו, לסתירות ולמתחים, אם יימצאו הם חלק מהשיח עצמו,² ולכך יש השלכות ברורות על מערכת החינוך.

---

² לעניין זה ראו במיוחד John Kekes, The Morality of Pluralism